

مهدی باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰)

رضا برادران*

محمدصادق گل‌پور سوته**

چکیده

بازشناسی مؤلفه‌های مهدی‌باوری پاره‌ای از زیدیان هم‌زمان با ظهور محمدعبدالله بن حسن مثنی ملقب به نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰) موضوع اصلی پژوهش پیش روست. در این مقال بررسی تحلیلی عناصر مهدی‌انگاری نفس زکیه پی گرفته شده است که از کارکردهای ویژه‌ای در قیام محمد و همچنین تبیین روند باور به مهدویت در میان زیدیه برخوردار است. به نظر می‌رسد مهدی‌باوری نفس زکیه از مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی چون اهتمام به نام و نسب و ویژگی‌های ظاهری تشکیل شده است. چنان‌که تا اندازه‌ای به نشانه‌های ظهور مهدی نیز توجه گردیده است. همچنین نمی‌توان نقش خواص و برخی از جریان‌های غالی را نادیده گرفت. بنابراین تحقیق حاضر با استفاده از منابع معتبر تاریخی، حدیثی و فرقه‌شناختی و همچنین مصادر درون گروهی و بهره‌مندی از تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از مصادر متقدم و ارائه تحلیل‌های مستند تلاش می‌کند تا تصویری روشن از عناصری ترسیم کند که به مهدی‌انگاری محمد کمک کردند.

واژگان کلیدی

زیدیه، مهدی‌باوری، مهدی، محمد بن عبدالله، نفس زکیه.

*. دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی.

r.baradaraan@gmail.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی، گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی.

sadeghgolpoor@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۴/۱۱

تاریخ دریافت: ۹۵/۱۰/۱۰

طرح مسئله

تاریخ زیدیه به‌عنوان یکی از فرقه‌های شیعه از قیام زید بن علی بن حسین علیه السلام (۱۲۲ - ۸۰) در سال ۱۲۲ هجری قمری آغاز گشت و آنان پس از تجارب ناموفق در حرکت‌های نخست، سرانجام توانستند در مناطقی از جهان اسلام به حکومت دست یابند و پس از روندی پر فراز و فرود و فترت‌های متعدد، هم‌اکنون به‌عنوان فرقه‌ای زنده و پویا در بخش‌هایی از دنیای اسلام و بالخصوص یمن، حضوری فعال دارند. در مورد باورهای زیدیان تا به امروز آثار گوناگون و پرشماری از سوی خود زیدیان و دیگر نویسندگان به تحریر درآمده است، اما نگاه‌های مهدوی در مورد زیدیه اندک است که در ادامه بدان می‌پردازیم.

پرداختن به موضوع مهدویت در میان زیدیه آن هم در عصر ظهور محمد بن عبدالله بن حسن مثنی ملقب به نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰) از چند جهت ضروری به نظر می‌رسد. نخست آنکه این باور کارکردهای ویژه‌ای در قیام محمد و پذیرش آن توسط عوام و حتی خواص اثرگذار داشته است. همچنان که در این قیام برای نخستین بار از مهدویت به‌عنوان ابزاری در جهت مشروعیت بخشی به یک قیام مسلحانه استفاده شد و لذا محمد اولین نامزد مهدوی بود که با بهره‌گیری از مشابهت‌های خود با نشانه‌های موعود، به این باور رنگی سیاسی و در عین حال نظامی بخشید. هرچند ناگفته نماند که تا حدی آموزه مهدویت در قیام زید نیز وجود داشت، اما این موضوع قابل مقایسه با نقش این آموزه در جنبش نفس زکیه نبوده است. بنابراین می‌توان از مهدوی‌باوری در این دوران به‌عنوان یکی از نقاط عطف در سرگذشت این اعتقاد در میان مسلمانان و بالخصوص شیعیان یاد کرد. لذا این دوره که شاید یکی از برجسته‌ترین دوره‌ها در ظهور مهدوی‌باوری در میان پاره‌ای از زیدیان باشد در حوزه تاریخ فکر نیز بسیار پراهمیت خواهد بود. درضمن شاید این تحقیق بتواند در تبیین شرایط سیاسی - فکری جامعه آن زمان و میزان نفوذ اندیشه مهدویت در نیمه نخست قرن دوم گامی هرچند ناچیز بردارد و نکته آخر در ضرورت این تحقیق، بررسی تحلیلی تطبیق نفس زکیه در تاریخ با قتل نفس زکیه‌ای است که در مصادر شیعی به‌عنوان یکی از نشانه‌های ظهور امام زمان (عج) تلقی شده است.

مهدوی‌باوری و مسائل مرتبط مانند نشانه‌های ظاهری، علائم الظهور و غیبت و مواردی از این دست در قلمرو تحقیق پیش رو قرار دارند، اما تلاش نویسنده بر آن است که این تحقیق به شخصیت‌نگاری و برآیندی از جزئیات تاریخی قیام نفس زکیه بدل نگردد. لذا آموزه مهدویت و مباحث پیرامونی آن، کانون اصلی این نوشتار را تشکیل می‌دهد. همچنین چندان در این مقال در پی کشف و اثبات تمایل رهبر قیام مدینه نسبت به مهدویت خود نبوده و بیشتر تلاش شده است تا باورهای هواداران زیدی و عموم جامعه در این مسئله بررسی شود.

تحقیق حاضر بازه زمانی تولد و شاید اندکی پس از شهادت محمد را در برمی‌گیرد. همچنین نیم‌نگاهی به سرآغاز مباحث مهدوی در میان زیدیان که مقارن با ظهور زید بن علی است داشته است تا تفاوت‌های این دوره در مهدی‌باوری با زمانه زید روشن شود. چنان‌که در انتها به مظاهر مهدویت در دوره‌های بعد به اشاره پرداخته می‌شود تا بتوان موقعیت خاص و ممتاز این زمان با ادوار مهدی‌باوری در زمان‌های پسینی را رصد کرد.

بنابراین پرسش اصلی این نوشتار آن است که مهدی‌باوری در میان بخشی از زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه از چه خصوصیتی برخوردار است و مؤلفه‌های اصلی آن کدام است؟ سؤالات فرعی نیز عبارتند از: نقش نشانه‌های ظاهری بالاخص در حوزه نام و نسب نفس زکیه در طرح مهدویت او تا چه اندازه است؟ نشانه‌های ظهور مطرح شده در سخنان پیامبر ﷺ و یا صحابه و دیگران در قیام و مهدی‌انگاری نفس زکیه از چه جایگاهی برخوردار است؟ باورمندی به غیبت محمد بن عبدالله به چه صورت بوده و تا چه اندازه در میان زیدیان مورد پذیرش قرار گرفت؟ مهدی‌باوری زیدیان در عصر نفس زکیه از چه تفاوت‌هایی با دوره‌های قبلی و بعدی برخوردار بوده است؟ فرضیه نویسنده آن است که مهدی‌باوری در اندیشه پاره‌ای از زیدیان در عصر نفس زکیه رشد قابل توجهی نسبت به دوره قبل؛ یعنی مهدی‌انگاری زید داشته است. در این دوران توجه زیادی به نام و اسم پدر مهدی و حتی مادر او و همچنین ویژگی‌های ظاهری شده است. چنان‌که تا اندازه‌ای به نشانه‌های ظهور که برخی از آنها توسط رسول خدا ﷺ و صحابه و تابعان مطرح شده بود، توجه گردیده است. در ضمن در این دوران گروه‌های دیگر همچون غالبان نیز به صحنه آمده و با مهدویت محمد به دنبال مشروعیت‌بخشی به خویش بودند. در ضمن پس از شهادت محمد، گروهی به غیبت وی باور داشتند که احتمالاً دوام چندانی نیافتند.

برای نزدیک شدن به این فرضیه به منابع گوناگونی اعم از تاریخی، حدیثی، کلامی و فرقه‌نگاری مراجعه شد، چنان‌که از منابع زیدی نیز غفلت نشده است. هر چند مصادر درون گروهی در عصری نگاشته شده است که از عطش مهدی‌پنداری امامان زیدی کاسته شده و لذا تلاش نویسندگان بر آن بوده است که ضمن برشمردن نفس زکیه از زمره امامان زیدی، مهدویت او کمرنگ و یا در تضاد با نگاه او و یاران نزدیکش بدانند. در هر حال به‌رغم آنکه تلاش نویسنده بر آن است تا تنها به آدرس‌دهی کفایت شده و از آوردن عین مطالب خودداری کرده، به تناسب بحث از شخصیت‌های ویژه و یا زمان و مکانی خاص و همچنین موضوعی حائز اهمیت به آثار مرتبط جهت مطالعه افزون‌تر ارجاع داده شده است. در ضمن یادآور می‌شود که نگارندگان این سطور در مقام ارزیابی برخی از داده‌های تاریخی و امثال آن نبوده و تنها سعی شده است تا تصویری روشن از مهدی‌باوری در این زمان ارائه گردد.

در مورد موضوع مقاله اثر خاصی تألیف نشده است. البته پیشینه تحقیق را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد: نخست تالیفاتی است که در مورد زیدیه و باورهای آنان به رشته تحریر درآمده است که چندان به مهدویت در عصری خاص از حیات آنان توجه نکرده‌اند. دوم آثار بسیار زیادی که در مورد مهدویت با نگاه‌های گوناگون نگاشته شده است.^۱ و سوم آثاری که درباره مهدویت در زیدیه و یا با توجه خاص به آن در قالب کتاب،^۲ پایان نامه^۳ و یا مقاله^۴ به رشته تحریر در آمده‌اند که به رغم ارزش علمی، بازه زمانی دیگر و یا گسترده تری را بررسی کرده و چندان به مؤلفه‌های مهدویت در این دوران نپرداخته‌اند و اساساً توجه به تمام عناصری که در متن بدان اشاره خواهد شد و تفکیک در حوزه‌های نسبتاً مختلف مهدی‌باوری در این دوران، در نگاشته‌های پیشینی به چشم نمی‌خورد و لذا نمی‌توان برای موضوع پیش رو به آنان بسنده کرد.

به هر روی پژوهش پیش رو در سه عنوان «مفهوم‌شناسی»، «مؤلفه‌های مهدی‌باوری» و «حسینان و زیدیان» تلاش کرده است تا تصویری روشن از مهدی‌باوری در این زمان را ارائه کند، چنان که در انتها و «نتیجه» نیز، مهم‌ترین دستاوردها و نقاط عطف تبیین شده است.

مفهوم‌شناسی

در این پژوهش به نظر می‌رسد که باید قبل از آغاز بحث پیرامون سه واژه کلیدی توضیحاتی ارائه گردد که بدین قرارند:

۱. مهدی در لغت اسم مفعول از ریشه «هدی» و به معنای هدایت شده است که نخستین بار توسط «نشوان بن سعید حمیری» (م. ۵۷۳) به صورت مجزا ذیل ریشه «هدی» مورد توجه قرار گرفته است.^۵ و واژه‌نگاران بعدی به کاربرد اصطلاحی این واژه نیز توجه کرده و آن را اسم غالبی

۱. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: پارسا، امام مهدی علیه السلام در آینه قلم.

۲. به‌عنوان نمونه: الهی زاده، جنبش حسینان و مظفری، جریان‌شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی، ص ۶۰ - ۴۷.

۳. برای نمونه: خلیلی، «مهدویت در زیدیه و مقایسه آن با امامیه» دانشگاه ادیان، ۱۳۸۹ و قاریان، «مهدویت از دیدگاه فرقه‌های زیدیه»، حوزه علمیه، ۱۳۹۵.

۴. به‌عنوان نمونه: موسوی‌نژاد، «مهدویت و فرقه حسینیه زیدیه»، مجله هفت آسمان، شماره ۲۷، ص ۱۶۲ - ۱۲۷؛

فرمانیان، «بازتاب مهدویت در تاریخ سیاسی اسلام»، کتاب گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان، ص ۳۰۰ - ۲۹۷؛ جاودان، «گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در تشیع»، کتاب گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان،

ص ۴۲۲ - ۴۱۴؛ موسوی‌نژاد و موسوی آقداش، «بازنمایی جایگاه اندیشه مهدویت در قیام زید بن علی»، مجله انتظار موعود، ش ۴۸، ص ۱۱۶ - ۹۵.

۵. حمیری، شمس‌العلوم، ج ۱۰، ص ۶۸۹۷ - ۶۸۹۶.

برای موعود آخرالزمانی می‌دانند.^۱ بنابراین مهدی اصطلاحی و لغوی متفاوت هستند و در این تحقیق مهدی در اصطلاح مورد نظر می‌باشد؛ یعنی موعود و نجات بخشی که در زمانه‌ای پر از ستم قیام کرده و آن را به دنیایی پر از عدل بدل می‌سازد و در این میان علاوه بر خود مهدی، به مباحث مرتبط با آن نیز پرداخته می‌شود.

۲. زیدیه از دیگر واژگان کلیدی این تحقیق به‌شمار می‌آید و صرفاً گروهی را هدف قرار نمی‌دهد که در آثار فرقه‌نگاری در ذیل عنوان زیدیه بدان پرداخته شده است^۲ بلکه هواداران نفس زکیه و شاخه حسنی فرزندان امیر مؤمنان علیه السلام^۳ که بعدها عقاید و چارچوب‌های مشخصی برای خویش تعریف کردند، در این پژوهش مورد عنایت هستند.

۳. مؤلفه را در لغت سازه، سازنده و تشکیل دهنده^۴ معنا کرده‌اند که شاید بتوان معنای مصطلح آن را در اموری مشابه دانست که یک سازه را تشکیل می‌دهند. شایان ذکر است که این واژه اصطلاحی جدید به‌شمار آمده و در مصادر متقدم لغت‌نگاری از واژه «آلف» و در معنای رسیدن به هزار^۵ و در ادبیات قرآنی از «آلفت» و در مفهوم جلب دوستی و محبت (توبه / ۶۰) به کار رفته و در معنای امروزی کاربردی نداشته است. در حال مراد از مؤلفه در تحقیق پیش رو به معنای عناصر و شاخص‌های مهدی‌باوری در این دوران است که به بساخت اعتقاد به مهدویت نفس زکیه کمک می‌کنند.

مؤلفه‌های مهدی‌باوری در این دوره

در ابتدا باید گفت که محمد بن عبدالله بن حسن مثنی (م. ۱۴۵) ملقب به نفس زکیه - که برخی

۱. ابن اثیر جزیری، *النهایه فی غریب الحدیث*، ج ۵، ص ۲۵۴؛ ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱۵، ص ۳۵۴؛ طریحی، *مجمع البحرین*، ج ۱۰، ص ۴۷۶ - ۴۷۵؛ زبیدی، *تاج العروس*، ج ۲۰، ص ۳۳۲.
۲. نویختی، *فرق الشیعه*، ص ۶۱ - ۵۴؛ اشعری قمی، *المقالات و الفرق*، ص ۷۴ - ۷۱؛ ناشی اکبر، *مسائل الامامه*، ص ۲۰۳ - ۲۰۰؛ اشعری، *مقالات الاسلامیین*، ص ۷۵ - ۶۵؛ بغدادی، *الفرق بین الفرق*، ص ۲۶ - ۲۲؛ شهرستانی، *الملل و النحل*، ج ۱، ص ۱۸۹ - ۱۷۹؛ حمیری، *حور العین*، ص ۱۸۹ - ۱۸۴.
۳. برای اطلاعات بیشتر در مورد حسنیان ر.ک: الهی زاده، *جنیش حسنیان*.
۴. برای اطلاعات بیشتر پیرامون عقاید و اصول فکری زیدیه ر.ک: موسوی نژاد، «آشنایی با زیدیه»، *مجله هفت آسمان*، ش ۱۱، ص ۱۰۲ - ۷۹.
۵. حق شناس و همکاران، *فرهنگ معاصر مزاره*، ص ۲۷۵.
۶. ابن درید، *جمهره اللغة*، ج ۲، ص ۱۰۹۱؛ جوهری، *الصحاح*، ج ۴، ص ۱۳۳۲.
۷. در ارتباط با نفس زکیه کتاب‌ها و مقالاتی به رشته تحریر درآمده است که اهم آنها عبارت‌اند از: الهی‌زاده،

این عنوان را به خاطر زهد و ورع او می‌دانند^۱ - در سال یک صد هجری متولد شد^۲ و در زمان حکومت منصور دوانیقی (۱۵۸ - ۱۳۶) و در سال ۱۴۵ هجری به قیامی در مدینه دست زد که در نهایت و در جنگ با سپاه عباسی شکست خورد و کشته شد.^۳

با ظهور محمد افق‌های جدیدی در مسئله مهدویت در میان زیدیان و به‌ویژه حسنیان گشوده شد که دربردارنده جزئیات فزون تری در مورد نام و نسب مهدی، خصوصیات بدنی و ظاهری و تا حدی علائم الظهور و غیبت بود و گامی بلند در جهت گسترش مهدی‌باوری در میان زیدیان از سادگی و بساطت پیشین به حساب می‌آمد. در توضیح باید گفت که هم زمان با ظهور زید بن علی، نخستین باورهای مهدوی درون زیدیه شکل گرفت و اعتقاد به مهدویت زید در همان دوره حیات نخستین امام زیدی در میان برخی از هواداران او وجود داشت،^۴ اما مهدی‌باوری در آن دوره را نمی‌توان با زمان نفس زکیه مقایسه کرد و همان‌طور که گفته شد مهدویت در این عصر صاحب ابعاد بسیار گسترده‌تری شد که مهم‌ترین مؤلفه‌ها و عناصر آن بدین قرارند:

یک. نام و نسب

یکی از مهم‌ترین عناصر مهدی‌باوری در زمان نفس زکیه، توجه ویژه به نام وی، اسم پدر و حتی مادرش در اثبات مهدویت اوست، چنان‌که کنیه محمد نیز از نگاه برخی نشان از مهدی بودن او دارد. در توضیح باید گفت که در این دوره در مورد اسم و نسب مهدی تأکید فراوانی صورت گرفت. لذا روایات

جنبش حسنیان، ماهیت فکری و تکاپوی سیاسی و قاضی قیام نفس زکیه با مقدمه‌ای درباره اصول قرآنی نگرشی به تاریخ مهدوی عباس آباد، «قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) نخستین قیام علویان علیه خلافت عباسی»، «مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی»، شماره ۱۶، ص ۱۴۶ - ۱۳۱؛ ولوی و کریمی قهی، «رویارویی نظری گفت‌وگوهای «سلطه» و «مقاومت» در مکاتبات منصور دوانیقی و محمد نفس زکیه»، «مجله تاریخ اسلام و ایران»، ش ۴، ص ۲۰۲ - ۱۷۱؛ جلالی و شاطری احمدآبادی، «بررسی اعتبار روایت المهدی فی لسانه رته و نقش جنبش محمد بن عبدالله حسنی در جعل آن»، «مجله حدیث پژوهی»، شماره ۱۱، ص ۱۵۸ - ۱۳۹؛ آینه‌وند و دیگران، «واکاوی قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) و نتایج و پیامدهای آن»، «مجله شیعه‌شناسی»، ش ۴۸، ص ۲۲۶ - ۲۰۳.

۱. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۹۵.

۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۱۰.

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۴۴۰ - ۴۳۸؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۲۱ - ۹۲؛ طبری، تاریخ

الامم و الملوک (تاریخ طبری)، ج ۷، ص ۶۰۹ - ۵۵۲؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۶۲ - ۲۰۶.

۴. برای اطلاعات بیشتر رک: موسوی نژاد و موسوی آقداش، بازنمایی جایگاه اندیشه مهدویت در قیام زید بن علی، ص ۱۱۶ - ۹۵.

مهدی‌باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه ... □ ۱۲۳

بسیاری که مهدی و پدرش را همنام،^۱ موافق^۲ و یا مشابه^۴ پیامبر^ﷺ و والدش می‌داند، مورد توجه قرار گرفت و حتی برخی از گزارش‌ها نام مهدی را به صراحت «محمد بن عبدالله» می‌دانست.^۵

این روایات که حتی در پاره‌ای از منابع امامی نیز به چشم می‌خورد^۶ سبب شد که برخی از دانشمندان امامیه آنها را ساخته زیدیان و عباسیان بدانند؛^۷ زیرا نفس زکیه و مهدی عباسی (۱۶۹ - ۱۵۸) هر دو محمد بن عبدالله بودند و یا توجیهات دیگری از قبیل اضافه شدن بخش مشابهت اسم پدر بر اصل روایت که تنها به همنامی پیامبر و مهدی اشاره دارد^۸ و نکته‌های دیگری که^۹ در اینجا وجود دارد.^{۱۰}

به هرحال برحسب پاره‌ای از گزارش‌ها برخی با تولد نفس زکیه - که نام او محمد و نام پدرش عبدالله بود - و با استناد به روایت رسول خدا^ﷺ مبنی بر اینکه نام مهدی محمد بن عبدالله است،

۱. ابن حماد، فتن، ص ۲۶۰؛ بزار، مستد الزیارات، ج ۸، ص ۲۵۸ - ۲۵۷؛ طبرانی، معجم الکبیر، ج ۱۹، ص ۳۲؛ دانی، السنن الواردة فی الفتن، ج ۵، ص ۱۰۴۱ - ۱۰۳۹؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۳۸۷ و ج ۳، ص ۱۰؛ ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۴۹، ص ۲۹۶ - ۲۹۵.
۲. در برخی از روایات تعبیر یواطی به معنای توافق (جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۸۲ - ۸۱) آمده است.
۳. برای نمونه در منابع حدیثی ر.ک ابن حماد، فتن، ص ۲۶۰؛ ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۱۳، ص ۳۶۵؛ ابی داود، سنن ابی داود، ج ۴، ص ۸۷؛ دولابی، الکنی و الاسماء، ص ۳۲۷؛ شاشی، مستد الشاشی، ج ۲، ص ۱۱۰ - ۱۰۹؛ ابن منادی، الملاحم ابن منادی، ص ۱۷۸؛ ابن اعرابی، المعجم ابن اعرابی، ص ۶۸۰؛ طبرانی، معجم الاوسط، ج ۲، ص ۵۵؛ طبرانی، معجم الکبیر، ج ۱۰، ص ۱۳۳ و ۱۳۵؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۸، ص ۲۹۷۲ و ۲۹۹۷؛ دانی، السنن الواردة فی الفتن، ج ۵، ص ۱۰۵۴؛ بیهقی، الاعتقاد، ۲۱۶ - ۲۱۵؛ ابن جوزی، العلل المتناهیة، ج ۲، ص ۸۵۷ - ۸۵۶؛ ابن اثیر جزری، جامع الاصول، ج ۱۰، ص ۳۳۰ و برای نمونه در منابع تاریخی ر.ک: بسوی، المعرفة و التاريخ، ج ۳، ص ۱۸۷؛ ابونعیم، تاریخ اصبهان، ج ۲، ص ۱۶۵.
۴. خوارزمی، المناقب، ص ۶۳ - ۶۱.
۵. ابن منادی، الملاحم ابن منادی، ص ۲۷۳ - ۲۷۲؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۱۴.
۶. طوسی، الغیبه، ص ۱۸۲ - ۱۸۰؛ طوسی، امالی، ص ۳۵۲ - ۳۵۱؛ ابن بطریق، عمدة عیون صحاح الأخبار، ص ۴۳۳ - ۴۳۲؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتن، ص ۷۴، ۱۳۹، ۱۵۱ - ۱۵۰، ۱۶۰، ۱۶۵ - ۱۶۲؛ ابن طاووس، الطرائف، ج ۲، ص ۵۲۲؛ ابن حاتم شامی، الدر النظیم، ص ۷۵۴؛ اربلی، کشف الغمه، ص ۳۹۹ - ۳۹۸، ۴۳۸، ۴۷۱، ۴۷۴ و ۴۷۶.
۷. مؤسسه معارف اسلامی، معجم احادیث امام مهدی^ﷺ، ج ۱، ص ۱۹۷ - ۱۹۶.
۸. گنجی شافعی، البیان فی أخبار صاحب الزمان^ﷺ، ص ۴۸۵.
۹. اربلی، کشف الغمه، ص ۴۴۳ - ۴۴۱ و ۴۷۷ - ۴۷۶؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۱۰۴ - ۱۰۳.
۱۰. برای اطلاعات بیشتر در مورد توجیه این دسته از روایات: طوسی، پاورقی، الغیبه، ص ۱۸۲ - ۱۸۱؛ مؤسسه معارف اسلامی، معجم احادیث امام مهدی^ﷺ، ج ۱، ص ۱۹۷ - ۱۹۵.

امیدوار شده و با اظهار شادی، به یکدیگر بابت زاده شدن مهدی بشارت می‌دادند.^۱ چنان‌که فرقه نگاران نیز استدلال برخی از مدعیان مهدویت نفس زکیه را همین مشابهت اسمی دانسته‌اند.^۲ در این میان به روایاتی نیز که مهدی را با پیامبر هم کنیه می‌داند^۳ توجه شده است؛^۴ زیرا برخی برای نفس زکیه لقب «ابوالقاسم» را نیز ذکر کرده‌اند.^۵ هرچند به نظر می‌رسد کنیه او همان اباعبدالله باشد^۶ و این موضوع بیشتر در مورد محمد بن حنفیه (م ۸۱) صادق است که معروف به ابوالقاسم است.^۷

از سوی دیگر به مادر نیز عنایت شده و نبودن کنیز در میان مادران مهم می‌شود، همان نکته‌ای که سبب استهزای زید از سوی هشام بن عبدالملک (۱۲۵ - ۹۵)^۸ و برخی از بنی‌هاشم^۹ شده بود؛ اما نفس زکیه چنین شرایطی را نداشت و او را صریح قریش می‌نامیدند.^{۱۰} لذا در برخی از گزارش‌ها در کنار مشابهت اسمی، او را به سبب نبودن کنیز در میان مادرانش مهدی می‌دانستند.^{۱۱} چنان‌که محمد در نامه‌نگاری‌های خود با منصور نیز به احقیق بر خلافت با توجه به این خصوصیت استدلال کرده است.^{۱۲} نام مادر او یعنی «هند»^{۱۳} نیز مورد توجه قرار گرفته است که بر طبق پیش‌بینی‌ها مادر موعود اسمی سه حرفی داشته که با «هاء» آغاز و با «دال» خاتمه می‌یابد.^{۱۴}

۱. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ص ۲۱۶.
۲. نوبختی، *فرق الشیعه*، ص ۶۲؛ اشعری قمی، *المقاتل و الفرق*، ص ۴۳ و ۷۶؛ بغدادی، *الفرق بین الفرق*، ص ۴۳ و ۲۲۹.
۳. صدوق، *کمال الدین*، ج ۱، ص ۲۸۶ و ۲۸۷ و ج ۲، ص ۴۱۱؛ طوسی، *الغیبه*، ص ۲۷۲.
۴. صادقی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، ص ۱۲۷.
۵. ابن‌عنبه، *عمدة الطالب*، ص ۹۵ - ۹۴.
۶. ابن‌سعد، *طبقات الکبری*، ج ۵، ص ۴۳۸؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ص ۲۰۶.
۷. برای اطلاعات بیشتر در مورد القاب نفس زکیه و نقش آن در مهدی انگاشتن او ر.ک: قاضی، *الکیسانیه فی التاریخ و الادب*، ص ۲۲۸ - ۲۲۷.
۸. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۳۲۵؛ طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۱۶۵؛ ذهبی، *تاریخ اسلام*، ج ۳، ص ۲۰۶.
۹. بلاذری، *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۲۳۰ و ج ۸، ص ۲۴۸؛ طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۱۶۴ - ۱۶۳.
۱۰. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ص ۲۰۶، ۲۱۱ و ۲۱۵.
۱۱. نعمانی، *الغیبه*، ص ۲۳۰ - ۲۲۹.
۱۲. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۵۶۸.
۱۳. ابن‌سعد، *طبقات الکبری*، ج ۵، ص ۴۳۸؛ بلاذری، *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۷۵؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ص ۲۱۲.
۱۴. همان.

شایان ذکر است که در برخی از روایات که عمدتاً از سوی صادقین علیهم‌السلام به‌عنوان معاصران محمد بن عبدالله صادر شده بود، قتل نفس زکیه به‌عنوان یکی از علائم ظهور شناخته شده^۱ که نام او محمد^۲ و در پاره‌ای از روایات از فرزندان امام حسن علیه‌السلام^۳ خواهد بود. لذا برخی از علمای اَبی‌طالب محمد بن عبدالله را همان نفس زکیه موعود در روایات می‌دانستند.^۴ چنان‌که در معاصرین نیز برخی بر این اعتقادند.^۵ در هر حال تمام این مجموعه می‌تواند میزان اهتمام به نام و نسب را در این مقطع برای تصدی عنوان مهدویت مشخص سازد و در این زمان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مهدی دانستن نفس زکیه، مشابهت‌های اسمی و تکیه بر حسب و نسب او می‌باشد.

دو. ویژگی‌های ظاهری

از دیگر مؤلفه‌های مهدی‌باوری در این زمان را می‌توان در نشانه‌های ظاهری دانست. بدین معنا که برخی از شیعیان و بالخصوص زیدیان و هواداران محمد با استدلال به پاره‌ای از ویژگی‌های بدنی وی، او را همان مهدی موعود می‌دانستند؛ چون این نشانه‌ها را منطبق بر روایاتی می‌دیدند که در مورد مهدی و علامات او صادر شده بود. به‌عنوان نمونه گرفتگی در زبان محمد^۶ و تطبیق آن با احادیثی که مهدی را دارای سنگینی در زبان^۷ می‌داند^۸ و یا این ویژگی که او را محمد بن عبدالله می‌نامد؛^۹ سبب شد که بنا بر ادعای برخی تاریخ‌نویسان، حتی بعضی از خاندان اهل بیت علیهم‌السلام نیز نفس زکیه را مهدی بپندارند.^{۱۰}

۱. برای اطلاعات بیشتر در مورد بررسی متن، سند و نقد روایات قتل نفس زکیه به‌عنوان یکی از علامات ظهور ر.ک: صادقی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، ص ۱۵۸ - ۱۲۵.
۲. صدوق، *کمال‌الدین*، ج ۱، ص ۳۳۱؛ طوسی، *الغیبه*، ص ۴۶۴.
۳. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل‌الطالبیین*، ص ۲۲۰.
۴. همان، ص ۲۰۷.
۵. صدر، *تاریخ غیبت کبری*، ص ۶۳۶ - ۶۳۰؛ صادقی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، ص ۱۵۷ - ۱۵۶ و در مقابل: پورسیدآقایی و قاسمی، «گزاره، آموزه، دکتترین) نفس زکیه»، *مجله مشرق موعود*، شماره ۴، ص ۲۶ - ۲۰؛ اسماعیلی، «بررسی نشانه‌های ظهور»، *کتاب چشم به راه مهدی علیه‌السلام*، ص ۲۸۳ - ۲۸۲.
۶. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۵۶۳؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل‌الطالبیین*، ص ۲۱۵ - ۲۱۳.
۷. ابن‌حماد، *فتن*، ص ۲۵۸.
۸. البته برخی به نقد این احادیث و نقش حسنیان در جعل آنها پرداخته‌اند. برای نمونه ر.ک: جلالی و شاطری احمدآبادی، «بررسی اعتبار روایت‌المهدی فی لسانه رته و نقش جنبش محمد بن عبدالله حسنی در جعل آن»، *مجله حدیث پژوهی*، شماره ۱۱، ص ۱۵۸ - ۱۳۹.
۹. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل‌الطالبیین*، ص ۲۱۴.
۱۰. همان، ص ۲۱۵ - ۲۱۴.

چنان که خالی در کتف او^۱ همانند پیامبر ﷺ^۲ نیز به مهدی انگاری او دامن زده است؛^۳ زیرا در ویژگی‌های مهدی نیز به شبیه چنین علامتی اشاره شده^۴ و حتی در سروده‌های شاعران آن زمان این نکته انعکاس یافته است.^۵

در ضمن اخباری که علاوه بر برخی از نشانه‌های پیش‌گفته به تولد مهدی در مدینه نیز اشاره دارد^۶ می‌تواند به این مجموعه اضافه شود. لذا در پایان این بخش باید گفت که ویژگی‌های ظاهری نقشی تعیین‌کننده در مهدی‌انگاری محمد داشته است و همان‌گونه که گفته شد، این مسئله حتی در گفته‌های شاعران آن دوره نیز نفوذ کرده بود که نشان می‌دهد تا چه اندازه، مهدویت محمد در افکار عمومی مورد پذیرش واقع شده بود.

سه. نشانه‌های الظهور

علائم الظهور مؤلفه دیگری است که در طرح و پذیرش مهدویت محمد مؤثر بوده است. البته نمی‌توان نقش آن را در یک رتبه با عناصر قبل دانست؛ بدین معنا که از سوی نزدیکان و کسانی که به مهدویت وی باور داشتند، کمتر اهمیتی به تطبیق شرایط قیام او با روایات مرتبط با نشانه‌های ظهور مهدی دیده می‌شود، لذا با آنکه به ظاهر برخی از نشانه‌های ظهور چون برآمدن پرچم‌های سیاه از مشرق به واقعیت پیوسته بود،^۷ نشانی از استدلال به این مسائل در کلام طرف‌داران مهدویت محمد به چشم نمی‌خورد و تنها بر شایستگی و نشانه‌های ظاهری اکتفا می‌شود. البته می‌توان رگه‌هایی از ارتباط مهدی‌انگاری محمد با علائم الظهور را در زمان قیام و تعداد یاران او مشاهده کرد.

در توضیح باید گفت که قیام محمد که از اواخر جمادی الثانی^۸ یا اوایل رجب^۹ سال ۱۴۵ آغاز شد

۱. همان، ص ۲۱۱ و ۲۱۵.

۲. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۲۳، ۱۲۸، ۲۷۲، ۳۱۵ و ۳۱۹، ج ۴، ص ۵۸؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۳۹۲ - ۳۹۱؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۲، ص ۲۹۵؛ بیهقی، دلائل النبوه، ج ۱، ص ۲۶۲ و ۳۰۴، ج ۲، ص ۲۸ و ۹۵، ج ۶، ص ۲۷۶ برای اطلاعات بیشتر در مورد نظرات گوناگون پیرامون این موضوع ر.ک: صالحی شامی، سبل الهدی، ج ۲، ص ۵۴ - ۴۵.

۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۱۱ و ۲۱۵.

۴. ابن حماد، فتن، ص ۲۱۶ و ۲۵۹؛ نعمانی، الغیبه، ص ۲۱۶.

۵. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۱۵.

۶. ابن حماد، فتن، ص ۲۵۹.

۷. برای اطلاعات بیشتر در مورد روایات سود، پرچم‌های سیاه به‌عنوان یکی از علامات ظهور ر.ک: صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ص ۱۲۳ - ۹۷.

۸. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۴۳۹؛ بسوی، المعرفه و التاريخ، ج ۱، ص ۱۲۵؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۹۴؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۵۷؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۳۲.

۹. ابن خیاط، تاریخ خلیفه، ص ۲۷۶ و ۲۸۳؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۵۶.

می‌تواند تا حدی مهدویت نفس زکیه را به علائم الظهور گره بزند که طبق گزارش‌ها در بین جمادی و رجب اتفاقات ویژه‌ای رخ خواهد داد که گاه با تعبیر «العجب کل العجب» و بدون اشاره به حوادث ذکر شده است^۱ و گاه به ظهور رویدادهایی چون جمع شدن اضداد و زنده شدن مردگان و امثال آن^۲ و یا باران‌های پیاپی و سبز شدن زمین^۳ اشاره رفته است؛ به‌گونه‌ای که در پاره‌ای از روایات، کوچ در این زمان را بهتر از ماندن ولو با بالاترین امکانات می‌داند.^۴

چنان‌که رجب نیز در هنگامه ظهور آبستن حوادث متعددی چون بانگ‌هایی سه گانه^۵، کسوف ماه^۶ و یا طلوع چهره‌ای در ماه و نمایان شدن دستی^۷ می‌باشد. در بسیاری از گزارش‌ها هم به خروج سفیانی در ماه رجب اشاره شده است^۸ که شاید اخبار مرتبط با قیام اهل مغرب در بین جمادی و رجب و نبرد با سفیانی^۹ نیز مرتبط با همین موضوع باشد. هرچند نمی‌توان تمام این اخبار را صحیح دانست، اما برخی از تاریخ‌نویسان همراهی مردم مدینه با محمد بن عبدالله در قیام را به‌خاطر همین احادیث پیشگویی شده برای اتفاقات بین جمادی و رجب می‌دانند.^{۱۰}

همچنین تعداد یاران او که به عدد اهل بدر یعنی ۳۱۳ نفر^{۱۱} بود نیز می‌تواند در این زمینه قابل تأمل باشد؛ زیرا برخی از احادیث از زبان امیر مؤمنان علیه السلام^{۱۲} و یا امام سجاده علیه السلام^{۱۳} و امام باقر علیه السلام^{۱۴} و

۱. ابن منادی، الملاحم، ص ۱۶۶؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتن، ص ۱۴۴ و ۱۵۹.
۲. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۶، ص ۵۴؛ ابن منادی، الملاحم ابن منادی، ص ۳۰۷ - ۳۰۴؛ صدوق، معانی الاخبار، ص ۴۰۶.
۳. ابن طاووس، الملاحم و الفتن، ص ۱۹۸.
۴. ابن حماد، فتن، ص ۱۴۹؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۸، ص ۳۰۵۷؛ مقدسی، البدء و التاریخ، ج ۲، ص ۱۷۳ - ۱۷۲؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتن، ص ۴۴ و ۱۵۹.
۵. خزاز، کفایة الاثر، ص ۱۵۹ - ۱۵۷.
۶. طبری، آملی صغیر، دلائل الامامه، ص ۴۸۴.
۷. نعمانی، الغیبه، ص ۲۵۲.
۸. نعمانی، الغیبه، ص ۳۰۰ - ۲۹۹ و ۳۰۲؛ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۵۰ و ۶۵۲؛ طوسی، اسالی، ص ۶۷۹؛ شعیری، جامع الاخبار، ص ۱۴۲؛ قطب‌الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۳، ص ۱۱۶۲ - ۱۱۶۱.
۹. دانی، السنن الواردة فی الفتن، ج ۵، ص ۱۰۲۲ - ۱۰۲۱.
۱۰. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۹۴.
۱۱. طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۸۸؛ ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۲۴۲.
۱۲. نعمانی، الغیبه، ص ۱۹۶ - ۱۹۵؛ طوسی، الغیبه، ص ۴۷۷.
۱۳. صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۵۴؛ قطب‌الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۳، ص ۱۱۵۶.
۱۴. ابن حماد، فتن، ص ۲۴۱؛ نعمانی، الغیبه، ص ۳۱۵؛ طبری، آملی صغیر، دلائل الامامه، ص ۴۵۶ - ۴۵۵؛ طوسی، الغیبه، ص ۴۷۷ - ۴۷۶.

همچنین امام صادق علیه السلام^۱ تعداد یاران مهدی را همین مقدار می‌داند، هر چند در این زمینه روایات معارضی هم از سوی ائمه علیهم السلام صادر شده است.^۲

در مجموع می‌توان چنین گفت که توجه به نشانه‌های ظهور در مهدی انگاشتن محمد چندان بی‌تأثیر نبوده است. البته نقش این عنصر را نمی‌توان با مؤلفه‌های پیشین مقایسه کرد، اما در عین حال نمی‌توان این موضوع را نیز را به‌طور کلی نادیده انگاشت.

چهار. حمایت خواص

عنصر دیگری که در مهدویت نفس زکیه نقش آفرینی کرده است، حضور خواص اثرگذار در جامعه آن زمان در کنار محمد بوده و اعتقاد برخی از ایشان به مهدویت اوست که این گروه خود شامل دسته‌هایی چون غالیان و همچنین عالمان مدینه خواهد بود. به عبارتی روشن‌تر برخی معتقدند که ادعای امامت و یا مهدویت برای محمد بن عبدالله حتی قبل از خروج او نیز توسط برخی از غلات چون مغیره بن سعید،^۳ (م. ۱۱۹) بیان بن سمعان^۴ (م. ۱۱۹) و ابومنصور عجلی^۵ (۱۲۲ - ۱۲۰)^۶ نیز

۱. طبری آملی صغیر، دلائل الامامه، ص ۵۶۲ - ۵۵۴ و ۵۷۵ - ۵۶۶؛ طوسی، الغیبه، ص ۴۷۸ - ۴۷۷؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتن، ص ۲۰۵ - ۲۰۱؛ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۷۳ - ۶۷۴.

۲. همان، ص ۶۵۴.

۳. مغیره بن سعید از غالیان زمان امام باقر علیه السلام است که احتمالاً با بیان بن سمعان به قیامی علیه خالد بن عبدالله قسری (م. ۱۲۶) حاکم اموی کوفه (۱۲۰ - ۱۰۵) در زمان هشام بن عبدالملک (۱۲۵ - ۱۰۵) دست زد که در نهایت به دستگیری و قتل آنان منجر شد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: ابوالعالی، بیان الادیان، ص ۷۴ - ۷۳؛ مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، ص ۴۲۳ - ۴۲۲؛ بهرامی، «مغیره بن سعید و ظهور اندیشه حروفی‌گری در عصر امویان»، مجله مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۵، ص ۵۲ - ۲۹. برای ارتباط مهدویت نفس زکیه و مغیره در کتاب‌های فرق ر.ک: نوبختی، فرق الشیعه، ص ۶۳؛ ناشی اکبر، مسائل الامامه، ص ۱۹۹ و ۲۰۳؛ اشعری قمی، المقالات و الفرق، ص ۷۷؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۹ - ۸ و ۲۳؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۴۴ - ۴۳، ۲۲۹ و ۲۳۱؛ حمیری، حور العین، ص ۱۶۸.

۴. بیان بن سمعان از غلات زمان امام پنجم علیه السلام است که با مغیره علیه خالد بن عبدالله دست به قیام زد و کشته شد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: زریاب، «بیانیه»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۵۶ - ۵۴؛ حبیبی مظاهری، «بیان بن سمعان تمیمی نهدی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۲۵۴ - ۲۵۲؛ تاگر، «بیان بن سمعان و بیانیه»، مجله طلوع، شماره ۲۵، ص ۱۳۶ - ۱۲۵.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۷۷؛ نعمانی، الغیبه، ص ۲۳۰ - ۲۲۹.

۶. از غالیان مشهور شیعه در اوایل سده دوم هجری است که سرانجام به دست یوسف بن عمر ثقفی (۱۲۲ - ۱۲۰) کشته شد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: انصاری، «ابومنصور عجلی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۲۹۰ - ۲۸۷.

۷. اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۲۵؛ حمیری، حور العین، ص ۱۷۰ - ۱۶۹.

پیگیری می‌شد، هرچند در مورد برخی از این موارد تردیدهای جدی وجود دارد.^۱ در هر حال مهدویت محمد با تبلیغات پرنرنگ عبدالله محض (م. ۱۴۵)^۲ و شاید با گفتارهایی از جانب خود محمد^۳ آن قدر شدت یافت که برخی از خواص جامعه آن روز چون محمد بن عجلان^۴ (م. ۱۴۸)^۵ و عبدالله بن جعفر بن عبدالرحمن^۶ (م. ۱۷۰)^۷ به این مسئله اعتقاد یافتند و او را مهدی موعود می‌دانستند که طبعاً این همراهی می‌توانست در باورپذیری مهدویت محمد نقشی عمده‌ای ایفا کند؛ به‌گونه‌ای که برخی تاریخ‌نویسان مهدویت نفس زکیه را حتی از دوران کودکی گزارش داده^۸ و همین سبب شد تا او زندگی مخفیانه‌ای داشته باشد.^۹

پنج. باور به غیبت

از دیگر نکات قابل توجه در موضوع مهدویت محمد، باور به غیبت اوست؛ هرچند این موضوع را شاید نتوان به نوعی از مؤلفه‌های مهدی‌انگاری محمد دانست؛ به هر حال اعتقاد به غیبت از مسائل مرتبط با مهدویت است که در برخی از جریان‌های مهدی‌گرا چون کیسانیه^{۱۰} و حتی امامیه وجود دارد.^{۱۱} در توضیح باید گفت که نفس زکیه با شکست و شهادت، تا حدود زیادی شرایط مهدوی را از دست داد و اعتقاد به مهدویت او بسیار کم‌رنگ گشت و این موضوع در گفتار کسانی که او را مهدی می‌دانستند، قابل مشاهده است.^{۱۲} چنان‌که برخی از طرفداران غالیان نیز با مرگ نفس زکیه از

۱. برادران، *تطور باور به مهدی و مهدویت از دیدگاه کیسانیه*، ص ۱۳۱.
۲. بلاذری، *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۷۶ و ۷۹؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۱۸۶ - ۱۸۵ و ۲۲۴.
۳. همان، ص ۲۱۲؛ *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۵۶۷.
۴. او از فقها و مفتیان مدینه بود که حلقه درسی نیز تشکیل داده بود. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: ابن‌سعد، *طبقات الکبری*، ج ۵، ص ۴۳۱ - ۴۳۰.
۵. همان، ص ۱۳۱؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۲۵۴.
۶. وی از فقها و عالمان مدینه بود که در قیام محمد نیز شرکت جست. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: ذهبی، *تاریخ اسلام*، ج ۱۰، ص ۲۹۲ - ۲۹۱.
۷. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۲۵۶.
۸. همان، ص ۲۱۲، ۲۱۴ و ۲۱۶.
۹. همان، ص ۲۱۲ و ۲۱۶؛ بلاذری، *انساب الاشراف* ج ۳، ص ۷۹ - ۷۶.
۱۰. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: برادران، *تطور باور به مهدی و مهدویت از دیدگاه کیسانیه*، ص ۹۶ - ۸۲.
۱۱. برای اطلاعات بیشتر: ر.ک رضوانی، *امامت و غیبت*.
۱۲. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۲۵۶.

مهدویت او ناامید شدند.^۱ و لذا شماری از تاریخ‌نگاران نیز تلاش کرده‌اند با آوردن پیشگویی‌ها از شهادت محمد، اعتقاد به مهدویت او را با چالش مواجه سازند.^۲

اما بعضی از فرق نویسان باور گروهی به عدم مرگ نفس زکیه و غیبت در کوه «علمیه» در راه مکه و نجد،^۳ «حاجر»^۴ از نواحی نجد^۵ و یا «طمیه» در مسیر مکه و در محاذات حاجر^۶ را بازتاب داده‌اند.^۷ و آن کس که در میدان جنگ کشته شد را شیطانی در صورت محمد می‌دانند^۸ که احتمالاً دوام چندانی نداشته است و زیدیان بالاخص از میانه قرن سوم اعتقادی به غیبت نداشته و حتی با ادعای غیبت از سوی امامیه به مقابله پرداخته‌اند.^۹

ناگفته نماند که برخی از محققان بر این باور هستند که برخی از طرفداران محمد پس از آنکه از مهدویت او به سبب شهادتش ناامید شدند، او را همان نفس زکیه‌ای دانستند که در روایات قتلش به‌عنوان یکی از نشانه‌های ظهور مهدی یاد می‌شود.^{۱۰}

حسینیان و زیدیان

آخرین نکته که در پایان بحث توجه بدان بسیار ضروری است، توجه به دو جریان حسینیان و زیدیان در طول تاریخ است. بدین معنا که بعضی معتقدند اعتقاد به مهدویت نفس زکیه را نمی‌توان به حساب زیدیه گذاشت و این «حسینیان» بودند که با اعتقاد به مهدویت زید به طرف‌داری از قیام او برخاستند؛^{۱۱} اما شاید بتوان گفت که به رغم اعتراف به زیدی نبودن تمام حسینیان، امامت نفس زکیه را بسیاری از امامان و نویسندگان متقدم زیدی پذیرفته^{۱۲} و اربابان فرق و نحل نیز چارودیه را - که از گروه‌های

۱. بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۴۴، ۲۳۲ و ۲۳۶.
۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۲۷ - ۲۱۷.
۳. نویختی، فرق الشیعه، ص ۶۲.
۴. اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۲۳؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۲۳۲.
۵. همان، ص ۴۲ و ۴۴.
۶. ناشی اکبر، مسائل الامامه، ص ۲۰۳؛ اشعری قمی، المقالات و الفرق، ص ۷۶.
۷. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۲.
۸. اشعری قمی، المقالات و الفرق، ص ۴۳؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۹؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۴۵ - ۴۴ و ۲۳۲.
۹. ابن حمزه، العقد الثمین فی تبیین أحكام الأئمة الهادین، ج ۲، ص ۲۲۸ - ۱۹۲.
۱۰. صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ص ۱۲۸ - ۱۲۷.
۱۱. الهی‌زاده، جنبش حسینیان، ص ۲۳۱ - ۲۲۶.
۱۲. هادی، الاحکام فی الحلال و الحرام، ج ۱، ص ۲۶؛ ابوالعباس حسنی، المصابیح، ص ۴۴۴ - ۴۲۴؛ ابوطالب هارونی، الافادة فی تاریخ الائمة السادة، ص ۵۲ - ۴۷؛ ابن‌احمد محلی، الحدائق الوردیة، ص ۲۹۸ - ۲۷۳.

بزرگ زیدیه است^۱ - براساس مهدی‌باوری به گروه‌هایی تقسیم کرده‌اند که یکی از آنها معتقدان به غیبت نفس زکیه است.^۲ در پاره‌ای از گزارش‌های آنان، «حسینیان زیدی» از معتقدان به امامت محمد بن عبدالله بودند.^۳ در هر حال به نظر می‌رسد که ظهور و قیام محمد حرکتی در جهت بارور کردن مهدی‌باوری در میان زیدان به حساب آمده و شرایط را برای دوره‌های واپسین آماده ساخته است.

نتیجه

در جمع‌بندی و نتیجه‌گیری این نوشتار بازخوانی نکات زیر ضروری است. مهدی‌باوری در این دوران که شاید نقطه اوجی در اهتمام به مهدویت از سوی زیدیان باشد، با ایجاد فاصله‌ای معنادار نسبت به دوره قبل - یعنی مهدی‌انگاری زید - به آموزه‌ای بدل شده است که جزئیات فراوانی بالأخص در حوزه فردی نسبت به مهدی دارد. به این معنا که اسم، نام پدر و مادر مهدی، مورد توجه قرار گرفته و نشانه‌های ظاهری چون برخی از اوصاف بدنی به استدلال‌هایی برای اثبات مهدویت بدل می‌شود. از سوی دیگر برخی از جریان‌های پیرامونی چون غالیان نیز در این میان تلاش می‌کنند تا به نوعی با مهدی‌انگاری امامان زیدی برای خود جایگاهی دست و پا کنند. همچنین گزارش‌های روشنی بر پذیرش مهدویت از سوی نامزد عنوان مهدی؛ یعنی نفس زکیه وجود دارد و خاندان او و بالأخص پدر وی تلاش‌های زیادی برای این مسئله از خود نشان می‌دهند تا آنجا که مهدی بودن نفس زکیه مورد قبول برخی از خواص جامعه قرار می‌گیرد.

در این زمان نسبت به برخی از نشانه‌های زمانی و یا وقایع مرتبط با قیام مهدی واکنش‌هایی وجود دارد و دلیلی برای مهدویت رهبر زیدی تلقی می‌شود، اما این مسئله به شکلی بنیادین برای اثبات مهدویت محمد بن عبدالله به کار نرفته است. همچنان که در مورد غیبت وی نیز چندان دوامی مشاهده نمی‌شود که احتمالاً ریشه در مرگ عیان نفس زکیه دارد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آینه‌وند، صادق؛ بیاتی، هادی و هادی استهری، «واکاوی قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) و نتایج و پیامدهای آن»، *مجله شیعه‌شناسی*، سال دوازدهم، ش ۴۸، زمستان ۱۳۹۳.
۱. برای اطلاعات بیشتر پیرامون جارودیه ر.ک: رحمتی، «جارودیه»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۹، ص ۲۴۲ - ۲۳۹؛ تاره، «جارودیه»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* ج ۱۷، ص ۲۶۴ - ۲۶۲.
۲. اشعری، *مقالات الاسلامیین*، ص ۶۷؛ بغدادی، *الفرق بین الفرق*، ص ۲۳؛ حمیری، *حور العین*، ص ۱۵۶.
۳. نوبختی، *فرق الشیعه*، ص ۵۹ - ۵۸؛ اشعری قمی، *المقالات و الفرق*، ص ۷۴.

٣. ابن ابی شیبہ عسبی، عبدالله بن محمد، المصنف لابن ابی شیبہ، تحقیق اسامة بن ابراهيم بن محمد، قاهره، فاروق الحديثه للطباعة و النشر، ج ١، ٢٠٠٨ م.
٤. ابن اثیر جزری، مجدالدین مبارک بن محمد، النهاية فی غریب الحديث، تحقیق محمود محمد طناحی، طاهر احمد زاوی، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ج ٤، ١٣٦٧.
٥. ابن اثیر جزری، مجدالدین مبارک بن محمد، جامع الاصول فی احادیث الرسول، تحقیق عبدالقادر الارناووط، دمشق، مکتبه دار البیان، ج ١، ١٩٧٢ م.
٦. ابن احمد محلی، حمید الشهید بن احمد، الحدائق الوردية فی مناقب ائمة الزيدية، تحقیق المرتضی بن زید المحطوری الحسني، صنعاء، مطبوعات مکتبه مرکز بدر، ج ١، ٢٠٠٢ م.
٧. ابن اعرابی، احمد بن محمد، کتاب المعجم (معجم ابن اعرابی)، تحقیق عبدالمحسن بن ابراهيم بن احمد الحسيني، دمام (عربستان سعودی)، دار ابن الجوزی، ج ١، ١٩٩٧ م.
٨. ابن بطریق، یحیی بن حسن، عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ١، ١٤٠٧ ق.
٩. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، العلل المتناهية فی الأحادیث الواهية العلل المتناهية، تحقیق خلیل المیس، بیروت، دار الکتب العلمیة، ج ١، ١٤٠٣ ق.
١٠. ابن حاتم شامی، یوسف بن حاتم، الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللهامیم، قم، جامعه مدرسین، ج ١، ١٤٢٠ ق.
١١. ابن حماد، ابو عبدالله نعیم، الفتن ابن حماد، تحقیق مجدی بن منصور شوری، بیروت، دار الکتب العلمیة، ج ٢، ١٤٢٣ ق.
١٢. ابن حمزه، منصور بالله عبدالله بن حمزه بن سلیمان، العقد الثمین فی تبیین أحكام الأئمة الهادین، تحقیق مجدالدین بن محمد بن منصور المویدی، صعده، مرکز أهل البيت عليه السلام للدراسات الإسلامیة، ٢٠٠٠ م.
١٣. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، تاریخ ابن خلدون، تحقیق خلیل شحادة، بیروت، دار الفکر، ج ٢، ١٩٨٨ م.
١٤. ابن خیاط، أبو عمرو خلیفة بن ابی هیبيرة، تاریخ خلیفة بن خیاط، تحقیق فواز، بیروت، دار الکتب العلمیة، ج ١، ١٩٩٥ م.
١٥. ابن درید، محمد بن حسن، جمهرة اللغة، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ١، بی تا.

- مهدی‌باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه ... □ ۱۳۳
۱۶. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع، *طبقات الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة، چ ۱، ۱۹۹۰ م.
۱۷. ابن طاووس، علی بن موسی، *الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف*، تحقیق علی عاشور، قم، خیام، ۱۴۰۰ ق.
۱۸. ابن طاووس، علی بن موسی، *الملاحم و القتن فی ظهور الغایب المنتظر*، قم، شریف رضی، چ ۵، ۱۳۹۸ ق.
۱۹. ابن عساکر، علی بن حسن، *تاریخ مدینة دمشق*، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ ق.
۲۰. ابن عنبه، جمال‌الدین احمد بن علی، *عمدة الطالب فی أنساب آل‌ابی‌طالب*، قم، انصاریان، ۱۴۱۷ ق.
۲۱. ابن منادی، احمد بن جعفر، *الملاحم لابن منادی*، تحقیق عبد‌الکریم عقیلی، قم، دار السیره، چ ۱، ۱۴۱۸ ق.
۲۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر، چ ۳، بی‌تا.
۲۳. ابوالعباس حسنی، احمد بن ابراهیم، *المصابیح*، تحقیق عبدالله حوثی، صنعاء، مؤسسة الإمام زید بن علی، چ ۲، ۱۴۲۳ ق.
۲۴. ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین، *مقاتل الطالبین*، تحقیق سید احمد صقر، بیروت، دار المعرفة، بی‌تا.
۲۵. ابوالمعالی، محمد حسینی علوی، *بیان الأديان در شرح ادیان و مذاهب جاهلی و اسلامی*، تحقیق عباس اقبال، محمد تقی دانش‌پژوه، تهران، روزنه، چ ۱، ۱۳۷۶.
۲۶. ابوطالب هارونی، یحیی بن حسین بن هاورن، *الافادة فی تاریخ الأئمة السادة*، صعده، مکتبه اهل‌البيت، چ ۴، ۲۰۱۴ م.
۲۷. ابونعیم، احمد بن عبدالله، *تاریخ أصبهان*، تحقیق حسن سید کسروی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۰ ق.
۲۸. ابی‌داود سجستانی، سلیمان بن اشعث، *سنن ابی‌داود*، تحقیق صدقی جمیل العطار، بیروت، دار الفکر، ۲۰۰۷ م.
۲۹. اربلی، علی بن عیسی، *کشف الغمة فی معرفة الأئمة*، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، تبریز، بنی‌هاشمی، چ ۱، ۱۳۸۱ ق.
۳۰. اسماعیلی، اسماعیل، «بررسی نشانه‌های ظهور»، کتاب *چشم به راه مهدی*، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸.

۳۱. اشعری قمی، سعد بن عبدالله، *المقالات و الفرق*، تهران، تحقیق محمد جواد مشکور، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۲، ۱۳۶۰.
۳۲. اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، *مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین*، ویسبادن (آلمان)، فرانس شتاينر، چ ۳، ۱۴۰۰ ق.
۳۳. انصاری، حسن، «ابومنصور عجلی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۶، تهران، بی نا، ۱۳۷۳.
۳۴. برادران، رضا، «تطور باور به مهدی و مهدویت از دیدگاه کیسانیه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه معارف اسلامی، ۱۳۹۲.
۳۵. بزار، احمد بن عمرو، *البحر الزخار (مسند البزار)*، تحقیق محفوظ الرحمن زین الله، مدینه، مکتبه العلوم و الحكم، چ ۱، ۱۹۹۶ م.
۳۶. بسوی، أبویوسف یعقوب بن سفیان، *المعرفة و التاريخ*، تحقیق اکرم ضیاء العمری، بیروت، مؤسسه الرسالة، چ ۲، ۱۹۸۱ م.
۳۷. بغدادی، عبدالقاهر، *الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجية منهم*، بیروت، دار الجیل - دار الآفاق، چ ۲، ۱۴۰۸ ق.
۳۸. بلاذری، احمد بن یحیی، *کتاب جمل من انساب الأشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر، چ ۱، ۱۹۹۶ م.
۳۹. بهرامی، روح الله، «مغیره بن سعید و ظهور اندیشه حروفی گری در عصر امویان»، *مجله مطالعات تاریخ اسلام*، سال دوم، ش ۵، تابستان ۱۳۸۹.
۴۰. بیهقی، ابی بکر احمد بن حسین، *دلایل النبوه و معرفه احوال صاحب الشریعه*، تحقیق عبداللطیف قلعجی، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ ۱، ۱۴۰۵ ق.
۴۱. بیهقی، احمد بن حسین، *الاعتقاد و الهدایة إلى سبیل الرشاد علی مذهب السلف و أصحاب الحدیث*، تحقیق احمد عصام الکاتب، بیروت، دار الآفاق الجدیة، چ ۱، ۱۴۰۱ ق.
۴۲. پارسا (پایگاه اطلاع رسانی سراسری اسلامی)، *امام مهدی (عج) در آینه قلم*، قم، مؤسسه اطلاع رسانی مرجع، ۱۳۸۸.
۴۳. پورسیدآقایی، سید مسعود محمدعلی قاسمی، «گزاره، آموزه، دکترین (نفس زکیه)»، *مجله مشرق موعود*، سال اول، ش ۴، زمستان ۱۳۸۶.
۴۴. تاره، مسعود، «جارودیه»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۷، تهران، بی نا، ۱۳۸۸.

- مهدی‌باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه ... □ ۱۳۵
۴۵. تاگر، ویلیام، «بیان بن سمعان و بیانیه»، ترجمه مصطفی صادقی، *مجله طلوع*، سال هفتم، ش ۲۵، بهار ۱۳۸۷.
۴۶. جاودان، محمد، «گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در تشیع»، کتاب *گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان*، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۹.
۴۷. جلالی، مهدی و محمدحسن شاطری احمدآبادی، «بررسی اعتبار روایت المهدی فی لسانه رته و نقش جنبش محمد بن عبدالله حسنی در جعل آن»، *مجله حدیث پژوهی*، سال ششم، ش ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳.
۴۸. جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه*، تحقیق عطار احمد عبدالغفور، بیروت، دار العلم للملایین، چ ۱، بی‌تا.
۴۹. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، *المستدرک علی الصحیحین*، تحقیق حمدی الدمرداش محمد، بیروت، مکتبه العصریه، ۲۰۰۶ م.
۵۰. حبیبی مظاهری، مسعود، «بیان بن سمعان تمیمی نهدی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۳، تهران، بی‌تا، ۱۳۸۳.
۵۱. حق‌شناس، علی محمد؛ سامعی، حسین و نرگس انتخابی، *فرهنگ معاصر: هزاره انگلیسی - فارسی*، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۳.
۵۲. حمیری، نشوان بن سعید، *الحوار العین*، تحقیق کمال مصطفی، تهران، بی‌تا، چ ۱، ۱۹۷۲.
۵۳. حمیری، نشوان بن سعید، *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام*، تحقیق مطهر بن علی اریانی، یوسف محمد عبدالله، حسین بن عبدالله عمری، دمشق، دار الفکر، چ ۱، بی‌تا.
۵۴. خزاز رازی، علی بن محمد، *کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثنی عشر*، تحقیق عبداللطیف حسینی کوه‌کمری، قم، بیدار، ۱۴۰۱ ق.
۵۵. خطیب بغدادی، احمد بن علی، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ ۱، ۱۴۱۷ ق.
۵۶. خلیلی، زهرا، *مهدویت در زبیده و مقایسه آن با امامیه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه ادیان، ۱۳۸۹.
۵۷. خوارزمی، موفق بن احمد، *المناقب*، تحقیق فضیلة الشیخ مالک المحمودی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چ ۲، ۱۴۱۱ ق.

۵۸. دانی، ابوعمر و عثمان بن سعید، *السنن الواردة فی الفتن و غوائلها و الساعة و أشراطها*، تحقیق ضاء الله بن محمد إدريس المبارکفوری، ریاض، دار العاصمة، ۱۴۱۶ ق.
۵۹. دولابی، محمد بن أحمد، *الکنی والأسماء*، بیروت، تحقیق محمد الفاریابی، دار ابن حزم، ج ۱، ۲۰۰۰ م.
۶۰. ذهبی، محمد بن احمد، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دار الكتاب العربی، ج ۲، ۱۹۹۳ م.
۶۱. رحمتی، محمد کاظم، «جارودیه»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۹، تهران، بی نا، ۱۳۸۴.
۶۲. رضوانی، علی اصغر، *امامت و غیبت*، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۷۶.
۶۳. زبیدی، محمد بن محمد مرتضی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر، ج ۱، بی تا.
۶۴. زریاب، عباس، «بیانیه»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۵، تهران، بی نا، ۱۳۷۹.
۶۵. شاشی، ابوسعید هیشم بن کلب، *المسند (مسند الشاشی)*، تحقیق محفوظ الرحمن زین الله، مدینه، مکتبه العلوم و الحكم، ج ۱، ۱۹۹۴ م.
۶۶. شعیری، محمد بن محمد، *جامع الاخبار*، نجف، مطبعة حیدریه، ج ۱، بی تا.
۶۷. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، *الملل و النحل*، تحقیق محمد بدران، قم، شریف رضی، ج ۳، ۱۳۶۴.
۶۸. صادقی، مصطفی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۶۹. صالحی شامی، محمد بن یوسف، *سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۳ م.
۷۰. صدر، محمد، *تاریخ غیبت کبری*، ترجمه حسن افتخار زاده، تهران، نیک معارف، ۱۳۸۲.
۷۱. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *کمال الدین و تمام النعمه*، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، اسلامی، ج ۲، ۱۳۹۵ ق.
۷۲. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *معانی الاخبار*، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۱، ۱۴۰۳ ق.
۷۳. طبرانی، سلیمان بن احمد، *معجم الاوسط*، تحقیق طارق بن عوض الله بن محمد، عبدالمحسن بن ابراهیم الحسینی، القاهرة، دار الحرمین، ۱۴۱۵ ق.
۷۴. طبرانی، سلیمان بن احمد، *معجم الکبیر*، تحقیق حمدی بن عبدالمجید السلفی، موصل، مکتبه العلوم و الحكم، ج ۲، ۱۹۸۳ م.

- مهدی‌باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه ... □ ۱۳۷
۷۵. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، *دلائل الامامه*، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم، بعثت، چ ۱، ۱۴۱۳ ق.
۷۶. طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، چ ۲، ۱۹۶۷ م.
۷۷. طریحی، فخرالدین محمد، *مجمع البحرین*، تحقیق احمد حسینی اشکوری، تهران، مرتضوی، چ ۳، ۱۴۱۶ ق.
۷۸. طوسی، محمد بن حسن، *الأمالی*، تحقیق مؤسسة البعثة، قم، دار الثقافة، چ ۱، ۱۴۱۴ ق.
۷۹. طوسی، محمد بن حسن، *الغیبة للحجة (للطوسی)*، تحقیق عباد الله تهرانی، علی احمد ناصح، قم، المعارف الإسلامية، چ ۱، ۱۴۱۱ ق.
۸۰. فرماین، مهدی، «بازتاب مهدویت در تاریخ سیاسی اسلام»، کتاب *گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان*، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۹.
۸۱. قاریان، حسین، «مهدویت از دیدگاه فرقه‌های زیدیه»، پایان‌نامه سطح ۳، قم، حوزه علمیه، ۱۳۹۵.
۸۲. قاضی، حسن، *قیام نفس زکیه با مقدمه‌ای درباره اصول قرآنی نگرشی به تاریخ*، تهران، نشر رسا، ۱۳۵۹.
۸۳. قاضی، وداد، *الکیسانیة فی التاریخ و الادب*، بیروت، دار الثقافة، چ ۱، ۱۹۷۴ م.
۸۴. قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبة الله، *الخرائج و الجرائح*، تحقیق مؤسسة الإمام المهدی علیه السلام، قم، مؤسسه امام مهدی علیه السلام، چ ۱، ۱۴۰۹ ق.
۸۵. گنجی شافعی، محمد بن یوسف، *البيان فی أخبار صاحب الزمان علیه السلام*، تهران، دار احیاء تراث اهل البيت علیهم السلام، چ ۲، ۱۳۶۲.
۸۶. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، تحقیق جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ ۲، ۱۴۰۳ ق.
۸۷. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، *مروج الذهب و معادن الجوهر*، تحقیق اسعد داغر، قم، دار الهجرة، چ ۲، ۱۴۰۹ ق.
۸۸. مشکور، محمدجواد، *فرهنگ فرق اسلامی*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
۸۹. مظفری ورسی، حیدر، *جریان‌شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی*، قم، دلیل ما، ۱۳۹۲.
۹۰. مقدسی، مطهر بن طاهر، *البدء و التاریخ*، قاهره، مکتبه الثقافة الدینیة، بی تا.

۹۱. مهدوی عباس آباد، محمدرضا، «قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) نخستین قیام علویان علیه خلافت عباسی»، *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی*، سال هشتم، پاییز ۱۳۸۳، ش ۱۶، پاییز ۱۳۸۳.
۹۲. مؤسسه معارف اسلامی، *معجم احادیث الامام المهدي (عجل الله تعالی فرجه)*، قم، بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۸۶.
۹۳. موسوی نژاد، سید علی سید ابوالفضل موسوی آقداش، «بازنمایی جایگاه اندیشه مهدویت در قیام زید بن علی»، *مجله انتظار موعود*، سال پانزدهم، ش ۴۸، بهار ۱۳۹۴.
۹۴. موسوی نژاد، سید علی، «آشنایی با زیدیه»، *مجله هفت آسمان*، سال سوم، ش ۱۱، پاییز ۱۳۸۰.
۹۵. موسوی نژاد، سید علی، «مهدویت و فرقه حسینی زیدیه»، *مجله هفت آسمان*، سال هفتم، ش ۲۷، پاییز ۱۳۸۴.
۹۶. ناشی اکبر، عبدالله، *مسائل الإمامة*، تحقیق علیرضا ایمانی، قم، مرکز مطالعات ادیان و مذاهب، چ ۱، ۱۳۸۶.
۹۷. نعمانی، محمد بن ابراهیم، *الغیبة للنعمانی*، علی اکبر غفاری، تهران، صدوق، چ ۱، ۱۳۹۷ ق.
۹۸. نوبختی، حسن بن موسی، *فرق الشیعه*، بیروت، دار الأضواء، چ ۲، ۱۴۰۴ ق.
۹۹. هادی، یحیی بن حسین بن قاسم، *الاحکام فی الحلال و الحرام*، صعده، مکتبه اهل البيت (ع)، چ ۱، ۱۴۳۵ ق.
۱۰۰. الهی زاده، محمدحسن، *جنیش حسنیان ماهیت فکری و تکاپوی سیاسی*، قم، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۵.
۱۰۱. ولوی، علی محمد و منصوره کریمی قهی، «رویارویی نظری گفتمان‌های «سلطه» و «مقاومت» در مکاتبات منصور دوانیقی و محمد نفس زکیه»، *مجله تاریخ اسلام و ایران*، سال نوزدهم، دوره جدید، ش ۴، زمستان ۱۳۸۸.
۱۰۲. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، *معجم البلدان*، بیروت، دار صادر، چ ۲، ۱۹۹۵ م.
۱۰۳. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، *تاریخ یعقوبی*، بیروت، دار صادر، بی تا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی